

ІСТОРИЧНІ ЕКСКУРСІЇ ГІМНАЗИСТІВ ЧОЛОВІЧИХ ГІМНАЗІЙ КИЄВА У МОДЕРНУ ДОБУ

Ігор Калінін

HISTORICAL EXCURSIONS OF MALE GYMNASIUM STUDENTS IN KYIV IN THE MODERN ERA

Igor Kalinin

The article uses archival and special historical literature to study the development of historical excursions of gymnasium students of Kyiv men's gymnasiums in the early twentieth century in the context of their everyday life. The study is based on the principles of historicism, scientificity and authorial objectivity, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalisation, comparison) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods. In order to deepen and improve school education, the microhistorical method can also be distinguished.

The historical experience of using means in school practice aimed at improving the individual through upbringing and education is gaining relevance in connection with the transformation of the values and ideals of postmodern society. In Ukraine, the modern era was marked by major changes in the socio-economic and cultural spheres. It was at this time that the excursion business received a new impetus for its development. The article highlights the process of formation of state regulation of student tourism in the Russian Empire in the late imperial period. The task is to study the plans, routes, directions, means of organising and implementing historical gymnasium excursions in Kyiv.

It has been found that the scientific interest in gymnasium excursion activity aroused among researchers at the beginning of its inception, namely in the late nineteenth and early twentieth centuries, in particular in the works of S. Rusova, N. Akinfeev, I. Arepiev, N. Bazhenov, I. Greaves and V. Bitner. However, their works covered only excursion activities around the empire. In the Soviet period, R. Diakova, Y. Rukhlov, L. Logvinov, V. Sychynavi, H. Dolzhenko, B. Emelianov, and others studied the subject of excursions. But their works were mostly of an all-Union nature. Among the recent research studies, it is worth noting the works of Y. Narovlyansky, H. Usykin, S. Hrybanova, N. Savchuk and V. Verbytsky.

The author has found that none of the researchers has specifically studied the excursion activities of male gymnasium students in Kyiv. Kyiv to the historical sites of Kyiv in the modern era. The author focuses on the informative and analytical material of archival data and scientific achievements of researchers of different generations. It is concluded that the scientific heritage of researchers who reveal the general aspects of excursion business is quite extensive. At the same time, today there are still many little-known and under-researched aspects of this multifaceted issue, namely historical excursions in Kyiv, gymnasiums of men's gymnasiums in Kyiv in the early twentieth century. The author hopes that the published information will contribute to the intensification of the search for new documents that will help shed light on both the little-known pages of the history of education in Kyiv men's gymnasiums and the modern history of Kyiv and Ukraine.

Keywords: educational excursions, Kyiv gymnasium students, city tours, excursion history, men's gymnasiums, leisure, education, urban history, Russian Empire, recreation.

Сучасна педагогіка здійснює пошук нових форм та методів навчання. Не до кінця залученим ресурсом у цьому сенсі є шкільні екскурсії. Вони містять значний виховний та навчальний потенціал, ефективно доповнюють класно-урочні форми роботи. Вирішенню цих завдань,

певною мірою, сприятиме звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема, проведенню освітніх екскурсій в чоловічих гімназіях м. Києва модерної доби. Питання історичних екскурсій, гімназистів чоловічих гімназій м. Києва, по Києву, на початку ХХ ст., практично не досліджене.

Перші, поодинокі, шкільні екскурсії починаються з 80-х років ХІХ ст. Вони були слабо організовані, тому не набули належного розповсюдження. Більш систематично учнівські екскурсії почали проводитися вже на початку ХХ ст., як складова літніх канікул. Вони вводилися в практику гімназій Російської імперії циркуляром Міністерства народної освіти від 2 серпня 1900 р. та мали замінити поширену з 1873 р. практику обов'язкових «літніх канікулярних робіт учнів середніх навчальних закладів», що була визнана неефективною. Міністерство рекомендувало вдатися до більш творчої діяльності з метою розвитку індивідуальних здібностей учнів. «Прогулянки й мандрівки з освітньою метою», обов'язково повинні були мати «виховально-освітній характер». Для учнів мали стати тим видом діяльності, який принесе «суттєву користь вихованцям». Очікувалося, що з часом їх використають у педагогічній роботі задля кращого викладу й засвоєння матеріалу учнями (Циркуляр 1900, с. 64–66; Бетлій 2015, с. 35–37).

У своїй статі «Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях», надрукованій у часописі «Русский турист» № 9–10 за 1907 р. автор А. Ільїн відзначає загальнопедагогічне значення екскурсій: «...екскурсії є найкращими посібниками при вивченні географії, природознавства, історії тощо. Далі підкреслював їх роль в освітньому процесі та вважав, що «історичні екскурсії варто проводити там, де є сприятливі умови, де зберігаються такі об'єкти, як: історичні пам'ятки, музеї, археологічні розкопки тощо. На ці екскурсії не можна дивитися як на пусту забаву та розвагу», «... вони мають слугувати джерелом та основою для набуття знань з історії культури ...» (Ільїн 1902, 251). Думки, які висловив автор на початку ХХ ст., не втрачають актуальності й дотепер. Вивчення рідної історії, культури, природи засобами екскурсій сприяє національній свідомості та патріотичному вихованню молоді (Грибанова 2012, с. 104–105; Наровлянський 2017, с. 26–30).

Керівниками екскурсій у гімназистів чоловічих гімназій м. Києва були: директор гімназії, інспектор гімназії, виконувач обов'язків інспектора, класний наставник, помічник класного наставника, вчителі: історії, природознавства, фізики, математики, географії, мистецтв, гімнастики, законовчитель, гігієни, російської мови та словесності.

В Києві, для учнів чоловічих гімназій, був розроблений план з історичних екскурсій. Згідно з цим планом екскурсії повинні були охопити усі визначні, в історичному сенсі, місця Києва та усі класи гімназій. Навіть була визнана градація в якому класі, що повинні були оглядати:

- учні 1 класу оглядали Золоті ворота, Софійський собор, Десятинну церкву, залізну каплицю на розі вул. Хрещатика та Олександрівської, Аскольдову могилу, Печерську Лавру, пам'ятник Іскрі та Кочубею;

- учні 2 класу оглядали пам'ятники Богдану Хмельницькому, св. Володимиру, св. Ользі, св. Ірині, Олександрю II; Трьохсвятительську церкву; відвідували Міський музей Києва ім. Государя імператора Миколи Олександровича;

- учні 3 класу детальніше вивчали Володимирський собор, відвідували театр, Міський музей Києва, панораму «Голгофа», печери Звіринецького, Троїцького та Видубицького монастирів;

- учні 4 класу в деталях досліджували місто Володимира і місто Ярослава, Софійський і Михайлівський собори; релігійно-історична екскурсія для «огляду церкви Кирилівської лікарні як пам'ятки ХІІ ст.»;

- учні 5 класу ознайомлювалися з Пласкою частиною Києва та Подолом, Лаврською друкарнею та церковно-історичним музеєм, царськими палацом та садом; відвідували Міський музей Києва ім. Государя імператора Миколи Олександровича;

- учні 6 класу відвідували церкви: Андріївську та Спаса на Берестові, Печерську Лавру (лаврську дзвіницю, велику лаврську церкву, ближні та дальні печери), Михайлівський та Братський монастирі, Софійський собор; так само відвідували Міський музей Києва, як у 5 класі; обов'язковою була історична екскурсія для огляду церковно-історичних пам'яток старого міста; історична екскурсія для огляду церковно-історичних пам'яток старого міста;

- для учнів 7 та 8 класів екскурсія в Межигірський монастир та обов'язкове виконання творчих завдань в процесі екскурсій – опис пам'яток, зіставлення епох, вивчення архітектурних стилів тощо (Волошинов 1916, с. 290–316; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 166, спр. 24, 78 арк.; Бетлій 2015, с. 38).

Під час огляду кожної з відвіданих пам'яток учням повідомлялися і сполучені з нею історичні спогади – виникнення пам'ятника й пережита ним доля; якщо це був, наприклад, храм, то ог-

лядали також його святині та різні пам'ятки. Особливо докладні пояснення було дано під час огляду Лаври, Свято Київсько-Софіївського храму й Десятинної церкви.

Особливо учні молодших класів любили відвідувати Міський музей Києва ім. Государя імператора Миколи Олександровича. Відвідування цього музею викликало у гімназистів найбільше вражень, цікавості та величезного задоволення. Для них він був найцікавіший та найзахопливіший з музеїв. Спочатку знайомилися з історичними пам'ятками: зал кам'яної доби – Кирилівська палеолітична стоянка; зал – стародавніх пам'яток греко-скіфської доби – предмети з розкопок Пантикапеї, Ольвії, Херсонесу Таврійського; зал – Римського та Візантійського періодів; зал слов'янських старожитностей – речі з так званих полів поховань, доби переселення народів, предмети слов'янської культури до великокнязівського, а також великокнязівського періодів; зали: етнографічний, нумізматичний та епохи козацтва (Отчет 1911, с. 113).

Відвідування учнями панорами «Голгофа» мало не меншу популярність. Полотно завдовжки майже 100 метрів та 12 заввишки, являло собою зображення біблійного сюжету про розп'яття Ісуса Христа. Вражало не тільки гімназистів, а й звичайних людей не стільки масштабами, скільки своєю правдивістю, експресією. Знаходилася у спеціальному павільйоні на Володимирській гірці з січня 1902 року по 1934 р. Створили її віденські художники Бруно Пігльгайн, Йозеф Крігер та Карл Губерт Фрош, для віденської виставки 1892 р. Перший відповідав за загальну композицію і людські фігури, тоді як останні – за конкретні деталі. Після пожежі у Відні панораму було реставровано й перевезено до Києва. Її урочисто відкривали у січні 1902 р. Ажіотаж був надзвичайний. За два місяці будівництво, котре обійшлося у 18 тис. руб., повністю окупилось. «Голгофа мало величезний вплив на емоції та настрої («Голгофа» повертається).

Восени учні з 1 по 6 класи усіх київських гімназій, обов'язково, досліджували «Місто Володимира», IX–XII ст.: залишки на місці Золотих воріт, Десятинну церкву, Капище (у 1908 р. було виявлено й частково досліджено В. Хвойкою, являє собою фундамент прямокутної будови, витягнутий з півдня на північ (7,0 на 1,75 м). Глибина від 0,5 до 0,9 м. Фундамент зроблений з великого каміння, битої широкоформатної тонкої плінфи, уламків голосників, тиньку, шиферних плит тощо) (Звід 2003, с. 716–717), все по вул. Володимирській; палаці східний, західний, південний, княгині Ольги, Володимира Святославича («східний», «західний», «південний» палаці разом з Десятинною церквою, у давньоруський час, склали частину храмово-палацового комплексу київського Дитинця. За різними версіями, різних істориків, їх вважали палацами княгині Ольги або князя Володимира. Були випадково розкопані у 1857, 1857 та 1868 роках київським чиновником Климовичем під час перебудови свого будинку (Кириєвич 1982, с. 153; Південний палац; Західний палац). Гімназисти оглядали дві стародавні стіни, складені з плінфи та брукового каменю, та фундаменти, складені з великих каменів, цегляні стіни з прошарком каменів. У фундаментних ровах були залишки дерев'яних конструкцій. В середині знайдені фрагменти оздоблення (зокрема дверну лиштву) виготовлені з мармуру, червоного овруцького шиферу, шматки смальти, залишки фресок, круглі скляні віконця. В одному з приміщень знайдений візантійський процесійний хрест X ст., а біля північної стіни – плитка з княжим знаком (тризубом) Володимира.) (Андрощук 2021, с. 17–18, 21), печі для випалювання плінфи (для ремонтних потреб Десятинної церкви, які відбувалися у 30-х рр. XI ст. та на початку XII ст.), поховання, рів, рештки монастиря св. Феодора (Вотчівський монастир (вотчина (батьківщина), став родою усипальницею нащадків Мстислава Великого) 1128 р., церква св. Василія (Трьохсвятительська), 1183 (у 1904 було добудовано дзвіницю) (Захарченко 1888, с. 229; Сементовський 1900, с. 112). Крім того, часто-густо гімназисти ходили на екскурсії саме, щоб бути присутніми при розкопках біля Десятинної церкви. Їм дуже подобався сам процес розкопок і вони із задоволення брали у ньому участь (Отчет 1912, с. 169).

Потім «місто Ярослава», пам'ятки XI–XIII ст.: лазня митрополичого двору по вул. Володимирській № 24, могильник XI–XII ст. (Велика Житомирська №11), оборонний мур (стіна) і рів, XI–XIII ст. по вул. Володимирській № 24, палац XI ст. по вул. Ірининській, печі для випалювання вапна, дві церкви XI ст. на вул. Ірининській та Стрілецькій та церква Св. Георгія на Золотоворітській (була закладена, як головний храм Георгіївського монастиря у 1037 р. князем Ярославом Мудрим. Протягом XII–XIII ст., неодноразово грабували і спалювали. У 1240 р. під час монгольської навали на Київ Георгіївський монастир був остаточно зруйнований. У вересні 1744 р. під час свого візиту до Києва, російська імператриця Єлизавета Петрівна на фундаментах старовинного храму власноруч (Захарченко 1888, с. 229; Сементовський 1900, с. 112) заклала наріжний камінь нової, вже мурованої церкви святого Георгія, та пожертвувала значну частину необхідних для будівництва коштів (Кальницький 2012, с. 75; Ковалинський 2014, с. 452). У будівництві церкви значну роль відіграли військові (рейтарі), що жили поруч (Захарченко 1888,

с. 229) і стали основою для парафії майбутньої церкви (Похилевичь 1865, с. 78). Освячення новозведеного храму відбулося 1752 року У 1898 році відбулася нова реконструкція церкви, в рамках якої приміщення церкви розширили, до південного фасаду прибудували муровану ризницю за проектом В. Ніколаєва (Ковалинський 2014, с. 459).

Наступне було «Місто Ізяслава-Святополка» XI–XIII ст.: парк «Володимирська гірка», собор св. Архистратига Михаїла, на його території залишки більш давнього собору св. Димитрія. Все на вул. Трьохсвятительській (Горбик 2007, с. 130–132; Дмитрівський монастир).

Великою цікавістю у гімназистів чоловічих гімназій м. Києва користувалася екскурсія до Десятинної церкви. Ось, що про неї розповідали тогочасні гіді: «Храм цей називається Десятинною церквою. Це невеличка і скромна церква стоїть на місці величезного і чудового храму, спорудженого 900 років тому київським князем Володимиром Великим. Він був споруджений на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Десятинним же був названий тому, що на утримання його Володимир велів відпускати 1/10 частину деяких своїх доходів. За переказами, Володимир побудував Десятинний храм на тому самому місці, де загинули мученицькою смертю варяги-християни Федір та Іоанн, коли Володимир був ще язичником. Храм цей будували й оздоблювали викликані Володимиром із Греції будівельники й художники. Будувався він 7 років й за своїми розмірами був у чотири рази більшим за теперішню Десятинну церкву. В середині він був прикрашений фресковими зображеннями зробленим по сирому тиньку, а також мозаїкою, тобто зображеннями, складеними з різноколірних 6-граневих скляних та кам'яних шматочків. Підлога в цьому храмі також була мозаїчна – з плиток різнобарвного мармуру, яшми та інших каменів. Посуд, хрести, ікони та церковні книги для цього храму були взяті Володимиром із грецьких корсунських церков, а ікони для іконостаса були виготовлені в Константинополі. Образ святого Миколая, що зберігається нині в Десятинній церкві, за яким ця церква отримала свою народну назву «Десятинний Миколай», за переказами, був вивезений Володимиром із Корсуня. Побудувавши Десятинний храм, Володимир велів перенести сюди гробницю своєї бабці – великої княгині Ольги, яка раніше спочивала в церкві на Аскольдовій могилі; тут його і самого поховали, а також його дружину – грецьку царівну Анну та декого з його нащадків. Після того як татаро-монголи захопили Київ, Десятинний храм було зруйновано. І купою руїн залишалося це місце протягом цілих чотирьох століть. Лише на південно-західному боці колишнього храму височіли залишки стін. Увесь інший простір його був купою сміття, на якому виднілися частини мармурових прикрас і колон, котрі нерідко розкрадали сусідні жителі для своїх будинків. Серед маси щебню стали виростати навіть дерева. Нарешті 260 років тому Київський митрополит Петро Могила, який взагалі багато зробив для збереження пам'яток київської старовини, звернув свою увагу на цю церкву. Він велів розчистити ці руїни і на місці їх збудував невеличку церкву, прибудувавши дерев'яні стіни до вцілілих залишків давніх кам'яних стін. Років шістдесят тому церква, збудована Петром Могилою, була розібрана. Залишки стін Володимирового храму також розібрали до самого фундаменту і на кошти курського поміщика Анненкова, який пожертвував близько 100000 рублів, збудували ту церкву, яка, зберігши колишню назву Десятинна, стоїть тепер на місці колишнього величезного Володимирового храму. Святиню теперішньої Десятинної церкви становить чудотворний образ святого Миколая, про який ми вже згадували. Крім того, у церкві цій на південній стороні міститься гробниця св. Володимира. Спочатку її було знайдено під час того розчищення руїн, яке було проведено за розпорядженням Петра Могили. Знайшовши в гробниці скелет князя Володимира, Петро Могила відокремив від його скелета деякі частини та розіслав їх у різні храми (між іншим, череп він передав до Києво-Печерської лаври), а потім велів закрити гробницю і закопати. Під час розкопок, які проводилися під час будівництва теперішньої Анненківської церкви, гробницю цю знову знайшли і помістили у збудованій церкві. Над гробницею було зроблено піднесення – надгробок із сірого мармуру з бронзовими позолоченими і срібними прикрасами та написом; на верхній частині цього піднесення зображено спочилого князя. Під час розкопок було знайдено й інші стародавні гробниці, навіть князівські, але, на жаль, неможливо було визначити, кістки яких саме князів або княгинь вони містили в собі. Під час розкопок було також знайдено шматки фресок і мозаїки Володимирового храму, мозаїчну підлогу стародавнього вітваря, два мідні дзвони, стародавні київські монети – гривні, перстні, каблучки та різні інші предмети. Деякі зі знайдених предметів зберігаються в цій церкві в шафі, розміщеній праворуч від входу, де кожен відвідувач храму може вільно їх бачити. Підлога теперішньої церкви в деяких місцях складена з каміння, вцілілого від Володимирового храму. У вітварі також в інших місцях покладена мозаїчна підлога, якою був вистелений вітвар стародавнього Володимирового храму. На південній зовнішній стіні храму гімназисти

могли бачити вдавнені в стіну, над нижніми вікнами, одинадцять грецьких букв. Ці вцілілі розрізнені залишки якогось стародавнього напису, що знаходився на стіні Володимирівського храму» (Отчет 1902, с. 64–67).

У «Звіті попечителя Київського навчального округу» за 1 листопада 1910 р. можна зустріти опис екскурсії «...по місту Володимира Святого, цьому осередку руської держави. Оглянули місця хрещення Русі. Місця княжих з'їздів біля Долбського озера та Вітичевського узвозу (два останні здалеку), потім пішли по контурах старого Київського городища: церкви св. Василя, Андріївська, садиба Петровського, де оглянули місця колишніх емальєрних майстерень, язичницького жертovníка, місце палацу св. Ольги та Володимира, розкопки на місці Десятинної церкви, місця великого Ярославового Двора, монастиря Вотч, Батиєвих воріт, розкопки монастиря св. Георгія» (Отчет 1911, с. 110–116).

З вересня до листопада включно гімназисти усіх київських чоловічих гімназій ходили на екскурсії до Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (пам'ятка з XI ст.), для поклоніння її святиням та ознайомлення з її визначними пам'ятками: Собор Успіння Пресвятої Богородиці, 1073–1078 рр., перебудований: у XVII–XVIII ст. та наприкінці XIX – на початку XX ст. знову оздоблений і розписано інтер'єр, у 1731–1745 рр. було збудовано Велику лаврську дзвіницю, все в українському бароковому стилі; аптека та бібліотека побудовані коштом митрополита Київського і Галицького Флавіана, 1908–09, у стилі Еклектика; брами: в'їзна (Північна) до господарського двору, нижня (Печерна, Південна) та Східна, все в стилі Модерн; будинки: митрополита, в якому з 1727 до 1867 рр. проживали митрополити, побудований в бароковому стилі, і якому у серпні-вересні 1744 р. зупинялася імператриця Єлизавета I та Велика княгиня Катерина Олексіївна (майбутня імператриця Катерина II), також проживав останній католикос Імеретинський й Абхазький Максиме II; намісника Києво-Печерської лаври, з XVII по XIX ст. проживало чотирнадцять намісників; півних митрополичого хору; келаря.

На території Лаври особливо цікавили учнів різні майстерні: позолотна, іконописної (малярської) та фотографічної шкіл. Друкарня, котра була утворена у 1615 р. Єлисеєм Плетенецьким. Випускала церковно-службові, богословські, навчальні, світсько-полемічні та віршовані твори. Видання, що випускала друкарня, виходили старослов'янською та іншими мовами. Характерною особливістю друкарні було те, що видавці намагалися друкувати книги розмовною мовою. Працювала безперервно до 1920-х років. Відіграла роль культурно-просвітницького центру в Україні, чому сприяли видатні письменники-богослови, просвітники та художники. Зробила вагомий внесок у розвиток граверного й книжкового мистецтва. Лаврська друкарня мала найкраще технічне обладнання. Дуже цікавий, в архітектурному питанні, Економічний корпус з надбудовою другого поверху. Перший поверх був виконаний XVIII в стилі бароко, а другий, у 1873, в стилі еклектика. На території знаходилися: крамниці: іконна та книжкова; Трапезна палата, побудована у 1108 р., але під час землетрусу у 1230 р. зазнала значних ушкоджень. У XVIII ст. була перебудована майстром С. Ковніром, а наприкінці XIX ст. був зведений другий поверх під керівництвом арх. В. Ніколаєва у бароковому стилі. Посуд, яким користувалися ченці, за старовинним звичаєм був виготовлений з олова; братські: пекарня, проскурня, лазня, хлібна, лікарня, фонтан, льодовня та майстерні: покрівельна (бляшана), столярна та друкарська, кінець XVIII–XIX ст. Словопитня з брамою, котра у другій половині XIX ст. була однією з кращих у країні (Горбик 2007, с. 106–121).

Прихильники фортифікації, із задоволенням оглядали фортечні мури, якими Києво-Печерська лавра була обнесена ще в давнину. В 1698–1702 рр. навколо верхньої території Києво-Печерської лаври були зведено кам'яні оборонні та підпірні мури з ініціативи та на кошти гетьмана Івана Мазепи. Мури мали три основні брами: Святу з Троїцькою надбрамною церквою, Економічну з церквою Всіх святих та Південну. До комплексу охоронної фортифікації, також входили чотири вежі: Івана Кущика (назва вежі походить від церкви на честь Івана Кущика – патрона Івана Мазепи, яку планували облаштувати на другому ярусі вежі, але так і не відкрили), Онуфріївська (Палатна, була задумана як невелика церква з однією банею. Після побудови вежу було перетворено на палату. У випадку облоги з вежі можна було вести оборонні дії), Малярна (на другому поверсі знаходилася школа живопису, тому й отримала таку назву, дах увінчаний флюгером) та Годинникова або Дзиґарська (на вежі було встановлено годинник, тому така назва). Усі крім Малярної побудовані у 1696–1701 рр., Малярна або Північна у 1834–1841 рр. (Фортечні мури). Уздовж внутрішньої поверхні захисної стіни влаштовані амбразури для стрільби з рушниць. На висоті трьох метрів прокладена галерея для стрільців. У середині XIX ст. підпірні мури були обладнані терасами з оглядовим майданчиком. У сквері біля Великої Лаврської дзвіниці знаходився фундамент сонячного годинника XVIII ст.

Для поклоніння Лавра мала велику кількість храмів: Благовіщення Пресвятій Богородиці; Всіх Святих над Економічною брамою 1696–1698 рр. в бароковому стилі, розписана в 1906 р. учнями Лаврської іконописної школи під керівництвом худ. І. Іжакевича у стилістиці модерну; Св. Миколи Свято-Троїцького; Свято-Троїцький над Святою брамою. У 1730-х роках фасади були оздоблені ліпленням декором, а інтер'єри розписали видатні художники Алімпій (Галик), Іоанн (Максимович), Феоктист (Павловський) та Трапезний. Останні два датуються XII ст.

Підземні споруди території Верхньої Лаври, XI–XVIII ст. складаються з трьох систем: під соборною площею – між собором Успіння Пресвятої Богородиці та будинком митрополита; під Свято-Троїцькою надбрамною церквою; між келіями соборних старців. Мають господарське, інженерне, військово-оборонне призначення. На території Верхньої Лаври були поховані: Д. І. та Н. Б. Долгорукови (†1774), К. О. Іпсиланти (†1818), І. Іскра та В. А. Кочубей (†1708), П. А. Столипін (†1911), мистецтвознавець, етнограф, історик, археолог, краєзнавець, музейний і громадський діяч Д. М. Щербаківський (†1927).

Після того, як наземна частина була досліджена та розглянута, гімназисти йшли оглядати та досліджувати так звані – Ближні печери XI–XII ст., складаються з архітектурного ансамблю та Антонієвих печер. Архітектурний ансамбль: брами: в'їзна; нижня на в'їзді до Ближніх і Дальніх печер; північна; будинок настоятеля Ближніх печер; вхідний павільйон; галерея зі входом до Антонієвих печер та келій, перебудована у кінці XIX ст. у формах бароко з рисами класицизму; дзвіниця, збудована лаврськими кам'яних справ майстрами С. Італійцем й С. Ковніром в українському Бароко у 1759–1763 рр.; братські та схимницькі келії; крамниці іконна та книжкова; мури: оборонний та підірний; ротонда на підірному мурі; огорожа монастирського саду. Мури, ротонда та огорожа побудовані військовим інженером Д. де Боскетом.

Антонієви (Ближні) печери, XI–XVIII ст. Загальна довжина печерного комплексу – понад 600 м. Пантеон печер складається з 73 іменних поховань, головним чином XI–XIII ст., та великої кількості безіменних могил. Келія Антонія Печерського, 1062. Пам'ятне місце поховання засновника чернецтва на Русі Антонія Печерського (†1072). Вхід до могили, ймовірно, перекритий під час землетрусу 1620 р. В печерах знаходилися церкви: преподобного Антонія Печерського, XVI ст., зберігся мідний позолочений іконостас, зроблений у 1813 р. Золотих справ майстрами З. та І. Бризгуновими, встановлено раки з мощами преподобного Прохора Лободника (Лебідника), що уславився чудодійністю та добродійністю, зокрема, виготовленням істівного хлібу з лободи під час голоду наприкінці 1080-х рр.; преподобного Варлаама Печерського, 1691 р., в ній зберігся вишуканий класицистичний іконостас та встановлено раку з мощами першого ігумена монастиря Варлаама Печерського (†бл. 1065). Біля печер знаходяться: ротонда, сторожка, друга половина XIX ст., у формах російсько-візантійського стилю; церкви: Здвиження Чесного Хреста Господнього, 1700–1704 рр., в інтер'єрі, якої зберігся іконостас 1767–1769 рр.; Введення у храм Пресвятої Богородиці (найдавніший храм в Антонієвих печерах. Побудований у XI ст., у якому збереглися фрагменти розпису XVIII–XIX ст. та іконостас. В церкві встановлено раки відомих людей, як духовного звання, так і світських діячів); Гостинний двір, який займав площу понад 3 га й в який складався з: братський корпус та готелі (один з них для заможних прочан), все виповнено в стилі Класицизм; свічковий завод, котрий призначався для забезпечення потреб Лаври. Для гімназистів завжди проводили екскурсію та давали відповіді на їхні питання щодо виробництва та сировини для свічок. Келії, кухня, готель, господарські приміщення, контора Гостинного двору. Лікарня прочанська з церквою Всіх скорботних Радостей. Увесь Гостинний двір був побудований в бароковому стилі у XIX ст.

На території Ближніх печер була й залишається до сьогодні велика кількість поховань відомих людей: давньоруський іконописець, мозаїст Аліпій (Алімпій) Іконописець (†бл. 114), преподобномученики Василій і Феодор (†1098), чернець, провидець, убитий Ростиславом Всеволодовичем, братом князя Володимира Мономаха, за пророцтво поразки в битві з половцями Григорій Чудотворець (†1093), герой народного епосу Ілля Муромець (†бл. 1088), єпископ Турівський (з 1182 р.), Лаврентій Затвірник (†бл. 1194), чернець, який уславився чудодійствами Марк Печерник († на зламі XI–XII ст.), чернець, чудотворець, князь Луцький й Остерський Микола Святоша (†1143), найвідоміший давньоруський хроніст і духовний письменник, укладач «Повісті минулих літ» Нестор Літописець (†бл. 1114), ігумен, один із перших літописців Русі та засновників монастиря Никон Великий (†1088), єпископ Новгородський (1130 р.), духовний письменник Нифонт (†1156), архімандрит Печерський, хроніст Полікарп (†1182), єпископ Володимирський і Суздальський Симон (†1226) та інші.

Дальні (Феодосієві) печери, пам'ятка XI ст. Заснування печер відносять до 1060–1070-х рр. В них під час Великого посту усамітнювався ігумен Феодосій Печерський (в ім'я якого ці пече-

ри й отримали назву). Також, тут усамітнювався митрополит Київський Іларіон, який передав свій потаємний притулок ченцю Антонію, який заснував у цьому місці самітницьку громаду, котра з часом перейшла в підземний монастир. Пізніше ченці залишили це поселення і стали жити на горі, де заснували Ближні (Антонієві) печери. Протяжність Дальніх печер (без Варязької) – 293 м. Некрополь печер складається з 47 іменних поховань, переважно XIII–XIV ст., та певної кількості безіменних поховань в окремих підземних приміщеннях. Біля Дальніх печер знаходяться такі будівлі: будинок настоятеля Дальніх печер, в якому в 1900-х роках проживав ієромонах, наглядач печер; галерея зі входом у Дальні печери, 1898 р., збудована у стилізованих формах російської архітектури XVII ст.; галерея з підпірним муром 1744 р., у стилі Бароко; братські келії 1823, 1856–1857 рр., 1898–1899 рр.; келії схимників, 1824–1825 та 1894–1896 рр.; ківорій водосвятний, 1897 р.; пам'ятне місце влаштування Феодосієм Печерським колодязя XI ст.; мощі святих; храм Різдва Христового, XI ст. (іконостас початку XIX ст., який належить до перехідного періоду від пізнього стилю рокайль до класицизму); ризниця XIX – початок XX ст.; церква Запліднення Св. Анни (Анноточатівська), 1679, 1809–1811 рр.; велика кількість поховань: архімандрит, єпископи, доглядачі печер, вікарії, ченці; церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1696 р. з дзвіницею (1761 р.), з фрагментами орнаментального розпису 1817 р.; водонапірна башта, 1879–1880; брама західна зі сторожкою. Келія, в якій жив Феодосій Печерський. У 1074 р. помер і був в ній похований. Пізніше його мощі було перенесено в собор Успіння Пресвятої Богородиці. В печерах знаходилися церкви: Благовіщення Пресвятої Богородиці, XI ст.; преподобного Феодосія Печерського, XVII ст. (іконостас храму становив мистецьку цінність). В ній було встановлено три раки з мощами: Захарія Постника, Нестора Некнижника та митрополита Київського й Галицького Філарета (Горбик 2007, с. 106–121).

У листопаді учні перших класів Києво-Печерської гімназії відвідували музей Давніх мистецтв, роздивлялися розкопки в садибі біля Десятинної церкви та здійснювали екскурсію в межах старого Києва: Софійський собор, Десятинна церква, Золоті ворота, до пам'ятника св. Ірині та інші (Отчет 1909, с. 64–65).

У 1910 р., восени, учні 8-х класів відвідали урочище «Дорогожичі» (нині Лук'янівка); на ньому оглянули кургани скіфської епохи, палеолітичну стоянку на Кирилівській вулиці, печери первісної людини в садибі Саханського та Кирилівської гори; Кирилівську церкву, де роздивлялися фрески XII ст., а також фрески М. Врубеля.

Учнями 4-го класу Київської 1-ї гімназії було оглянуто Києво-Братський монастир та музей церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Екскурсантів зустрів зберігач музею професор М. І. Петров, який запропонував їхній увазі коротку характеристику найцінніших предметів музею. Під його керівництвом були обійдені всі шість кімнат музею і велика склепінчаста галерея. Для більш детального ознайомлення учням було надано докладний каталог музею. У першій кімнаті – старожитностей (язичницькі, давньоруські) – особливу увагу привертала до себе невелика єгипетська мумія, також предмети буддійського культу, вивезені з Китаю японцями. У другій кімнаті учнів найбільше цікавили оригінальні моделі печерних храмів Криму. У Муравйовській колекції у третій кімнаті зберігалась знаменита «гілка Палестини», котра надихнула М. Лермонтова. У четвертій кімнаті, серед різних церковних предметів, була чудова плащаниця, роботи художника Боровиковського, вельми своєрідне зображення фігури Спасителя за своїм колоритом. У п'ятій кімнаті знаходилась найбільша коштовність музею – синайська ікона Святих Костянтина та Олени, написана восковими фарбами особливим, так званим енкаустичним способом. Вона належить приблизно до VI ст. У цій же кімнаті зберігався знаменитий стародавній хрест, яким св. Сергій Радонезький благословив Дмитра Донського перед Куликовською битвою. Галерея музею мимоволі привертала до себе увагу знімками з картин великих художників, а також деякими оригінальними пам'ятками старовини, наприклад, доставленою з сільської церкви Мінської губернії статуєю Спасителя, зі справжнім людським волоссям. Серед численних рукописів чимало чудових автографів з підписами російських государів і видатних діячів. Серед палеографічних пам'яток два сингалезькі рукописи з о. Цейлон, написаних на папірусі. Усі ці пам'ятки старовини викликали неабиякий інтерес в учнів. Залишаючи музей, вони щиро дякували своєму керівнику, високоповажному професору духовної академії М. І. Петрову (Отчет 1911, с. 110–116).

Учні Київської 2-ї гімназії восени 1911 р. задля кращого закріплення в пам'яті та для вивчення історії досліджували монастирі Святої Софії, Михайлівський та території давнього міста. Огляд розпочали з Аскольдової могили. Потім відвідали Військовий собор, церкву Спаса на Берестові та суміжну до неї територію урочища Берестове. Побували у Володимирському соборі, де були роз'яснені архітектурні особливості собору з точки зору історії російського храмо-

вого зодчества, а також давали пояснення соборного живопису. Далі були залишки Ірининської церкви, Києво-Софійський собор – давня пам'ятка архітектури. Звернули увагу на зовнішній вигляд храму, розповіли, що в ньому давнє, а що більш пізня добудова. Наголосили увагу на виступ середньої абсиди, який характеризує XI ст., відновлює картину давнього храму з боків (галерея) й з західної сторони (башта). Був вказаний спосіб мурування стіни давніх церков, улаштування куполів та покриття інших частин. Всередині храму учні роздивлялися давню мозаїку та фресковий живопис. Особливу увагу було звернено на непорушну стіну та приділ св. Георгія. Були оглянуті гробниці, хори та зображення на них (Отчет 1912, с. 147–152).

На території учні розглядали дзвіницю, трапезну, будинок митрополита з садом та економією, братський корпус, флігель з бурсою, хлібню, братські келії, Південну та Західну (брама Заборовського) брами. Брама Заборовського споруджена у 1744–1748 рр. під час масштабних реставраційно-будівельних робіт на території Софії Київської, неймовірно вразила гімназистів незвичайною красою, багатством ліплення та пишністю форм.

Митрополит Рафаїл Заборовський знавець та любитель мистецтва захоплювався архітектурою, знав будівельну справу, вмів малювати, креслив та навіть сам складав проекти. Спорудження брами доручив майстру кам'яних та гіпсових справ І. Шеделю. При створенні пишного пам'ятника українського бароко проявилася творча фантазія майстра. За багатством форм, декору та соковитістю, цей витвір української архітектури не має собі рівних. Іменем Заборовського й назвали браму (Погляди на Київ). Поруч з Південною брамою знаходився пристінний корпус та соборний флігель для квартир дияконів та церковних служників (Пам'ятки 2000, с. 34–35).

По закінченню екскурсії був зроблений загальний план Софійського Собору, як і взагалі план давньоруських храмів (Отчет 1912, с. 147–152).

Взагалі гімназисти усіх класів, усіх київських чоловічих гімназій з величезним задоволенням ходили на історичні екскурсії по місту. І завжди у кінці екскурсії дуже тепло та бадьоро дякували екскурсоводам за ту інформацію котру до них довели.

Отже, з огляду на зазначене вище, можна сказати, що учні київських чоловічих гімназій модерної доби вивчали Київ через історико-культурні екскурсії. Через обов'язкову екскурсійну діяльність вони були добре обізнані, як з давнім, так і з сучасним для них Києвом.

В той же час, на сьогодні залишається ще багато маловідомих та малодосліджених аспектів багатогранної проблематики, на ім'я «Історичні екскурсії по м. Києву гімназистів чоловічих гімназій м. Києва початку ХХ ст.». Автор сподівається, що оприлюднена інформація сприятиме інтенсифікації пошуків нових документів, які допоможуть пролити світло, як на маловідомі сторінки історії навчання в київських чоловічих гімназіях, так і на модерну історію Києва та України.

Список джерел та літератури

1900, Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов – об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений (2-го августа 1900 года, № 20185). Журнал Министерства народного просвещения. № 9.

1902, Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1901 год. Киев. Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и КО в Москве. Киевское отделение, 64–67.

1909, Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1908 год. Киев. Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и КО Киевское Отделение, 64–65.

1911, Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1910 год. Киев. Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 110–116.

1912, Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1911 год. Киев. Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 147–152.

2000, Пам'ятки архітектури та містобудування України. К.: Техніка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.pslava.info/Kyiv_VolodymyrskaVul_StSophia24_2000PamArxitektur yTaMistobuduvan,171129.html

2003, Звід пам'яток історії культури України. К. Т. 2 (Київ). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.pslava.info/Kyiv_Kapysche,329516.html

АНДРОЩУК, Ф., 2021, Десятинна церква: відома і невідома. К.: Laugus.

БЕТЛІЙ, О. В., 2015, Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Т. 169, 35–41.

- ВОЛОШИНОВ, В. В., 1916, Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности. Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля. К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 290–316.
- «Голгофа» повертається. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/dost/ramyatniki-kieva/panorama-golgofa/golgofa-povertayetsya>
- ГОРБИК, В.О. та інші, 2007, Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2. Київ.
- ГРИБАНОВА, С., 2012, Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Київ: Краєзнавство, 2, 103–111.
- Дмитрівський монастир. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://wek.kiev.ua/uk/Дмитрівський_монастир
- ЗАХАРЧЕНКО, М. М., 1888, Київъ теперь и прежде. К.: Тип. С. В. Кульженко.
- Західний палац, межа X–XI ст. Музей історії Десятинної церкви. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdch.kiev.ua/q/2.html>
- ИЛЬИН, А. И., 1912, Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях / А. И. Ильин // Русский турист. СПб. № 9–10, 249–253.
- КАЛЬНИЦЬКИЙ, М. Б., 2012, Зруйновані святині Києва: втрати та відродження. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- КИЛИЕВИЧ, С. Р., 1982, Дитинец Києва IX – первой половины XIII веков. К: Наукова думка.
- КОВАЛИНСЬКИЙ, В. В., 2014, Долі київських храмів. Частина друга. К.: Купола. Т. 10. (Київські мініатюри).
- НАРОВЛЯНСЬКИЙ, О., 2017. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX ст.). Історико-педагогічний альманах № 2, 26–30.
- Південний палац. Музей історії Десятинної церкви. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdch.kiev.ua/q/09.html>
- Погляди на Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://1000years.uazone.net/kyiv.htm>
- ПОХИЛЕВИЧЪ, Л., 1865, Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтовъ, а также иноверческие молитвенные дома. К.: Въ типографіи губернского управления.
- СЕМЕНОВСЬКИЙ М. М. Київъ, его святыни, древности, достопамятности. К.: Тип. С. В. Кульженко, 1900.
- Фортечні мури Києво-Печерської лаври. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Фортечні_мури_Києво-Печерської_лаври
- Центральний державний історичний архів КиєваУкраїни. Ф. 707. Оп. 166. Спр. 24. 78 арк.

References

- 1900, Tsykuliar ministra narodnogo prosveshcheniia popechiteliam uchebnykh okrugov – ob otmene letnikh kanikuliarnykh rabot uchenikov srednih uchebnykh zavedenii (2-go avgusta 1900 goda, № 20185) [Circular of the Minister of National Education to the trustees of educational districts – on the cancellation of summer holiday work of secondary school students (2nd August 1900, No. 20185)]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. № 9. [In Russian].
- 1902, Otchet popechitel'ia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii muzhskikh gimnazii i progimnazii za 1901 god [Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1901]. Kiev. Lito-tipografiia tovarishchestva I. N. Kushnerev i Ko v Moskve. Kievskoe otdelenie, 64–67. [In Russian].
- 1909, Otchet popechitel'ia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii muzhskikh gimnazii i progimnazii za 1908 god [Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1908]. Kiev. Lito-tipografiia T-va I. N. Kushnerev i Ko Kievskoe otdelenie, 64–65. [In Russian].
- 1911, Otchet popechitel'ia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii muzhskikh gimnazii i progimnazii za 1910 god [Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1910]. Kiev. Lito-tipografiia Tovarishchestva I. N. Kushnerev i Ko, 110–116. [In Russian].
- 1912, Otchet popechitel'ia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii muzhskikh gimnazii i progimnazii za 1911 god [Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1911]. Kiev. Tipografiia T-va I. N. Kushnerev i Ko, 147–152. [In Russian].

- 2000, Pamiatki arhitektury ta mistobuduvannia Ukrainy [Monuments of architecture and urban planning of Ukraine]. K.: Tekhnika. [Online]. Available from: https://www.pslava.info/Kyiv_VolodymyrskaVul_StSophia24_2000PamArhitekturyTaMistobuduvan,171129.html [In Ukrainian].
- 2003, Zvid pamiatok kultury Ukrainy [Collection of monuments of cultural history of Ukraine]. K. Vol. 2. [Online]. Available from: https://www.pslava.info/Kyiv_Kapysche,329516.html [In Ukrainian].
- ANDROSHCHUK, F., 2021, Desiatynna tserkva: vidoma i nevidoma [The Tithe Church: Known and Unknown]. K.: Laurus. [In Ukrainian].
- BETLII, O. V., 2015, Uchnivski ekckursii po Kyevu v roky Pershchoi svitovoi viiny [Student excursions to Kyiv during the First World War]. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. T. 169, 35–41. [In Ukrainian].
- Dmytrivskii monastyr [Dmitrievsky Monastery]. [Online]. Available from: http://wek.kiev.ua/uk/Дмитрівський_монастир [In Ukrainian].
- Fortechni mury Kyevo-Pecherskoï lavry. [Online]. Available from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Фортєчні_мури_Кієво-Печерської_лаври [In Ukrainian].
- «Golgofa» povertaetsia [«Golgotha» returns]. [Online]. Available from: <http://www.interesniy.kiev.ua/dost/pamyatniki-kieva/panorama-golgofa/golgofa-povertayetsya> [In Ukrainian].
- GORBYK, V. O. ta inshi, 2007, Pamiatka istorii ta kultury Ukrainy: Kataloh-dovidnyk [Monuments of History and Culture of Ukraine: Catalogue-reference]. Zoshyt 2, m. Kyiv. [In Ukrainian].
- GRYBANOVA, S., 2012, Materialy periodychnyh vydan ak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v drugii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Materials of periodicals as a source for studying the history of excursion business in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Kyiv: Kraeznavstvo, 2, 103–111. [In Ukrainian].
- ILIN, A. I., 1912, Uchenicheskie ekskursii i ikh znachenie. Ocherk znacheniiia uchenicheskikh ekskursii v gigienicheskom, obshcheobrazovatelnom i vospitatelnom otnosheniakh [Student excursions and their significance. A sketch of the significance of student excursions in hygienic, general educational and educational relations] / A. I. Ilin // Russkii turist. SPb. № 9–10, 249–253. [In Russian].
- KALNYTSKYI, M. B., 2012, Zruinovani sviatyni Kyeva: vtraty ta vidrodzhennia [Destroyed shrines of Kyiv: losses and revival]. K.: Vydavnychii dim Dmytra Burago. [In Ukrainian].
- KILIEVICH, S. R., 1982, Detinets Kieva IX – pervoi poloviny XIII vekov [Detinets of Kyiv in the 9th – first half of the 13th centuries]. K: Naukova dumka. [In Russian].
- KOVALYNSKYI, V. V., 2014, Doli kyivskih khramiv [The fate of Kyivan churches]. Chastyna druga. K.: Kupola. Vol. 10. (Kyivski miniatiury). [In Ukrainian].
- NAROVLIANSKYI, O., 2017, Ekskursii v systemi vitchyznianoï osvity ta vykhovannia (XIX – pochatok XX st.) [Excursions in the system of national education and upbringing (XIX – early XX centuries)]. Istoryko-pedagogichniy almanah № 2, 26–30. [In Ukrainian].
- Pivdennyi palats. Muzei istorii Desiatynnoi tserkvy [South Palace. Museum of the History of the Tithe Church]. [Online]. Available from: <http://mdch.kiev.ua/q/09.html> [In Ukrainian].
- POHILEVICH, L., 1865, Monastyri i tserkvy g. Kieva: Prezhnee i nyneshnee sostoianie i sredstva soderzhaniiia prichtov, a takzhe inovercheskie molitvennye doma [Monasteries and churches of Kyiv. Kyiv: Past and Present Condition and Means of Maintenance of the Parish and Other Religious Houses]. K.: V tipografii gubernskogo upravleniia. [In Russian].
- Pohliady na Kyiv [Views of Kyiv]. [Online]. Available from: <http://1000years.uazone.net/kyiv.htm> [In Ukrainian].
- SEMENTOVSKII M. M. Kiev, ego sviatyni, drevnosti, dostoprimechatelnosti [Kyiv, its shrines, antiquities, and monuments]. K.: Tip. S. V. Kulzhenko, 1900. [In Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Kyeva I Ukrainy [Central State Historical Archive of Kyiv and Ukraine]. F. 707. Op. 166. Spr. 24. 78 ark. [In Ukrainian].
- VOLOSHYNOV, V. V., 1916, Ob uchenicheskikh ekskursiiah voobshche i istoriko-kulturnyh v chastnosti [On student excursions in general and historical and cultural ones in particular]. V. V. Voloshynov. Trudy Kievskogo pedagogicheskogo sezda 12–16 apreliia. K.: Tip. T-va I. N. Kushnerev i Ko, 290–316. [In Ukrainian].
- ZAKHARCHENKO M. M., 1888, Kiev teper i prezhde [Kyiv now and before]. K.: Typ. S. V. Kulzhenko. [In Russian].
- Zakhidnyi palats, mezha X–XI st. Muzei istorii Desiatynnoi tserkvy [The Western Palace, the turn of the tenth – eleventh centuries. Museum of the History of the Tithe Church]. [Online]. Available from: <http://mdch.kiev.ua/q/2.html> [In Ukrainian].

Історичні екскурсії гімназистів чоловічих гімназій Києва у модерну добу

У статті на основі архівних джерел та спеціальної історичної літератури досліджується розвиток історичних екскурсій гімназистів київських чоловічих гімназій м. Києва початку ХХ ст., в контексті їхнього повсякдення. Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. З метою поглиблення та покращення шкільної освіти можна ще виділити мікроісторичний метод.

Історичний досвід використання у шкільній практиці засобів, спрямованих на вдосконалення особистості через виховання та освіту, набуває актуальності у зв'язку з трансформацією цінностей та ідеалів постмодерного суспільства. В Україні модерна доба ознаменувалася великими зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Саме в цей час новий поштовх свого розвитку отримала екскурсійна справа. Висвітлено процес становлення державного регулювання учнівського туризму в Російській імперії в пізньоімперський період. Завдання полягає у дослідженні планів, маршрутів, напрямів, засобів організації та здійснення історичних гімназійних екскурсій по Києву.

З'ясовано, що науковий інтерес гімназійна екскурсійна діяльність викликала у дослідників на початку свого започаткування, а саме наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., зокрема у працях С. Русової, Н. Акінфєєва, І. Арєпєєва, Н. Баженова І. Гревса та В. Бітнера. Але їхні праці висвітлювали тільки екскурсійну діяльність по імперії. У радянський період тематикою екскурсійної справи займалися Р. Дьякова, Ю. Рухлова, Л. Логвинова, В. Сичинаві, Г. Долженко, Б. Ємельянова тощо. Але їхні праці мали здебільшого загальносоюзний характер. Серед наукових досліджень, що вийшли останнім часом, слід відзначити праці Ю. Наровлянського, Г. Усискіна, С. Грибанової, Н. Савчук та В. Вербицького.

Автором з'ясовано, що конкретно, ніхто з дослідників не досліджував екскурсійну діяльність гімназистів чоловічих гімназій м. Києва по історичним місцям м. Києва у модерну добу. Основна увага автора сфокусована на інформативному та аналітичному матеріалі архівних даних та наукового доробку дослідників різних поколінь. Зроблено висновок, що науковий доробок дослідників, котрі розкривають загальні аспекти екскурсійної справи досить великий. В той же час, на сьогоднішній день, залишається ще багато маловідомих та малодосліджених аспектів цієї багатогранної проблематики, а саме історичних екскурсій по м. Києву, гімназистів чоловічих гімназій м. Києва початку ХХ ст. Автор сподівається, що оприлюднена інформація сприятиме інтенсифікації пошуків нових документів, які допоможуть пролити світло, як на маловідомі сторінки історії навчання в київських чоловічих гімназіях, так і на модерну історію Києва та України.

Ключові слова: освітні екскурсії, гімназисти Києва, екскурсії містом, екскурсійна історія, чоловічі гімназії, дозвілля, освіта, міська історія, Російська імперія, відпочинок.

Igor Kalinin, Master's degree, Lecturer at the PHEI «Kyiv Medical University».

Igor Kalinin, магістр, викладач ПВНЗ «Київський медичний університет».

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>

Received: 16.08.2024

Advance Access Published: October, 2024